

**ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЄВРОПІ У ХХ СТ.:
ІДЕЙНІ ЗАСАДИ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ**

Характерною рисою розвитку сучасного світового політичного простору є співвідношення процесів інтеграції та фрагментації. Одним з найбільш успішних об'єднувачих проєктів сьогодення по праву може вважатися Європейський Союз, котрий виступає унікальним форумом розвитку регіонального співробітництва у глобальному світопорядку. Поступове поширення європейських цінностей у світі обумовлене економічною привабливістю Європейського Співтовариства як інтеграційного центру, реалізацією ним високих стандартів демократії. Через це все більше держав починають вбачати своє майбутнє у “спільному європейському домі”, котрий виступає гарантом безпеки, справедливості та добробуту. У цьому плані винятком не стала й Україна, що проголосила стратегічною метою своєї зовнішньої політики інтеграцію до Європейського Союзу. Однак, успішність євроінтеграційної стратегії нашої держави залежатиме як від самої України, її здатності ефективно проводити внутрішні реформи, так і від Європейського Союзу, його можливості “інтегрувати в себе” нового члена. Останнє, на нашу думку, зумовлює необхідність переосмислення досвіду “європейського будівництва” на концептуальному та практичному рівнях.

Проблематиці розвитку європейських інтеграційних процесів було приділено чимало уваги в публікаціях вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед них особливо слід відмітити роботи В. Барановського, М. Білоусова, Ю. Борка, І. Бусигіної, О. Буторіної, В. Копійки, Р. Кривоноса, В. Крушинського, А. Кудряченка, В. Манжоли, М. Стрежньової, А. Субботіна, Б. Тарасюка, І. Тюліна, І. Храбана, Т. Шинкаренка, Н. Яковенко.

Вперше питання про практичну реалізацію гасла “об'єднання Європи” було поставлене після Першої світової війни. Цьому посприяла низка об'єктивних причин.

По-перше, Європа була ареною боротьби конфліктуючих сторін під час Першої світової війни, що призвело до економічної стагнації та соціально-політичної нестабільності в багатьох європейських країнах. Все частіше в теоретичних та політичних колах почали заявляти про загальну європейську кризу. Одним із характерних проявів такого песимістичного погляду на майбутнє Європи стала монографія О. Шпенглера “Сутінки Європи” [1].

По-друге, жовтнева революція в Росії та досить швидкі темпи індустріалізації цієї країни на фоні економічної кризи в Європі, також не додавало європейським політикам оптимізму. Прем'єр-міністр Франції А. Тардьє казав у 1930 р.: “Європа 1930 р. – це лише залишок Європи 1914 р. Російська революція відрізала від нашого континенту майже половину його простору і зменшила таким чином його можливості до відродження” [2].

У цих умовах вихід з кризової ситуації багатьом вбачався через “об'єднання Європи”. Скасування митних бар'єрів між європейськими державами дало б можливість зміцнити їх економіку, ліквідувати аграрну кризу, безробіття тощо.

Найбільш активну роль у пропаганді ідеї “об'єднаної Європи” в післяверсальській Європі зіграв “пан'європейський союз” – організація, заснована у 1923 р. австрійським графом Р. Куденхове-Калергі [3].

Перший “пан'європейський” конгрес зібрався в 1926 р. у Відні. На ньому були присутні делегати з 24 країн. У русі, не дивлячись на його неофіційний характер, брали участь банкіри, промисловці, політичні діячі різних напрямків, вчені та публіцисти [4].

Активну роль у діяльності “пан'європейського союзу” в 20-ті роки відіграла постать французького міністра закордонних справ А. Бріана. У вересні 1929 р. А. Бріан виступив у Лізі Націй з проектом меморандуму про “європейський федеральний союз”. Франція в цей час активно просувала ідею утворення блоку європейських держав навколо французько-німецького союзу на чолі з Парижем та на протипагу впливу США та Англії.

Вже в цей час вимальовуються дві моделі формування інтеграційних процесів:

- 1) конфедерація з міждержавними органами управління (у міжнародно-політичній науці визначається ще і як “реалістична модель” – С.Ю.);
- 2) федерація, на основі інтернаціонального уряду (французький соціаліст – Л. Блюм).

Крім Франції найбільшу зацікавленість у цих проектах виявляла Німеччина, яка вбачала в них можливість подолання умов Версальської системи.

Представники Великобританії, навпаки, досить стримано оцінювали значення цих проектів. У цей період основною метою політичної еліти Англії було посилення Британської імперії та орієнтація у розвитку на її ресурси, хоча були й прихильники європейської ідеї, зокрема в особі В. Черчилля. США на той час лише

частково підтримували “об’єднання Європи”. Президент Гувер повністю схвалив економічні аспекти меморандуму Бріана, але при цьому негативно поставився щодо політичної складової можливого союзу і посилення в ньому Франції [5].

Можливі шляхи виходу із кризи у Європі розглядалися у “Меморандумі про європейську кризу”, що був виданий у 1931 р. [6].

Єдиною вдалою спробою реалізувати проект “об’єднаної Європи” в міжвоєнний період може вважатися підписання в 1921 р. угоди про економічний союз між Бельгією та Люксембургом, що передбачав координацію внутрішньої та зовнішньоекономічної політики двох країн.

Друга світова війна стала відправним пунктом у розробці нових проектів “об’єднаної Європи”. У вересні 1946 р. В. Черчилль у своїй промові в університеті Цюриха вперше після війни заговорив про “Сполучені Штати Європи”, федералістської моделі об’єднання Європи дотримувався і К. Аденауер. Відроджувався “пан’європейський рух” на чолі з Куденхове-Калергі. Позиції країн:

- Англія мала найбільш міцні економічні позиції в післявоєнній Європі. Крім того “особливі стосунки” з США давали Англії всі надії на керівну роль серед інших західноєвропейських держав. Але навіть і при цих умовах, Лондон не передбачав можливості якого-небудь обмеження національного суверенітету та урівноваження Англії іншими європейськими державами;
- Франція, на відміну від Англії, наполягала на утворенні наднаціональної “європейської федерації” з французьким лідерством і цим самим зайняти на континенті місце першого партнера США;
- Німеччина поступово перетворювалась із суб’єкта на об’єкт міжнародних відносин з атлантичними преференціями;
- США були основними реалізаторами проекту “об’єднання Європи”. Сам термін “інтеграція” був вперше вжитий П. Гофманом та втілений в життя в 1949 р., коли утворилася Організація Європейського економічного співробітництва, покликана реалізувати “план Маршалла”.

Першим кроком до європейської інтеграції став підтриманий США “план Шумана”, що передбачав утворення в 1951 р. Європейського Об’єднання вугілля та сталі (ЄОВС) на основі зближення Франції та Німеччини. В основі ЄОВС був закладений Францією принцип наднаціональності [7].

Однак, саме цей принцип фактично став однією з причин невдачі другого кроку до європейської інтеграції, коли в 1950 р. прем’єр-

міністр Франції Р. Плевен висунув план утворення “європейської армії”. Пізніше, у 1952 р. така ж участь чекала на проекти щодо формування Європейського оборонного співтовариства та Європейського політичного співтовариства, відхилені парламентами країн Західної Європи [8].

Перегляд принципу наднаціональності у військовій та політичній сфері дав можливість керівництву західноєвропейських країн досягти компромісу і підписати в 1954 р. Паризькі угоди про утворення Західноєвропейського союзу у складі Англії, Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу.

У червні 1955 р. відбулась перша після трьохрічної перерви зустріч голів МЗС країн “малої Європи”, на якій було прийнято історичне рішення про об’єднання Європи в сфері економіки. 25 березня 1957 р. у Римі шість країн (Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург) підписали угоди про утворення Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства по атомній енергії (Євроатому).

Перша угода передбачала вирішення трьох основних завдань: формування митного союзу, що передбачав вільне пересування товарів, робочої сили, капіталу; спільну торгову політику щодо третіх країн та впровадження єдиних зовнішніх тарифів; спільну політику в галузі сільськогосподарства та транспорту.

Утворювались також Європейський соціальний фонд (ЄСФ), який мав сприяти врегулюванню питань зайнятості, та Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) – для контролю за експортом капіталу. Друга угода мала сприяти розвитку міцної єдиної індустрії з метою збільшення європейського енергетичного потенціалу.

Втілення в життя проекту Спільного ринку мало відбутися поступово і передбачало перехідний період у 12 років, що складався з трьох етапів (1958-1961, 1962-1965, 1966-1969). До 1968 р. частково були виконані перших два завдання Спільного ринку: ліквідація митних бар’єрів до 1 липня 1968 р., що дозволило вчетверо збільшити обсяг внутрішньої торгівлі (з 1958 по 1968 рр.), та введення єдиних зовнішніх тарифів у торгівлі з третіми країнами у відповідності з вимогами ГАТТ. Що стосується третього важливого завдання Спільного ринку, пов’язаного із формуванням спільної сільськогосподарської політики (ССП), то з її виконанням у кінці 60-х років виникли перші в історії існування ЄЕС труднощі. ССП опинилася в центрі боротьби між “протекціоністами” та прихильниками вільного пересування товарів у рамках ЄЕС. За цим протистоянням стояли складні протиріччя між принципами вільного

ринку та адміністративної системи управління сільським господарством.

Зустріч на вищому рівні в Гаазі (1-2 грудня 1969 р.) відкрила новий етап у процесі європейського будівництва. Саме тут країнами ЄЕС була схвалена розроблена Ж. Помпіду концепція “завершення, розширення та поглиблення” інтеграції, яка мала вивести Європейське співтовариство на якісно новий рівень.

Концепція передбачала виконання трьох важливих завдань:

- 1) завершення завдань перехідного періоду, в першу чергу, стосовно остаточного врегулювання питань фінансування ССП (згода Франції щодо вступу Англії до ЄЕС була безпосередньо пов'язана із вирішенням саме цієї проблеми);
- 2) розширення географічних рамок Європейського співтовариства за рахунок приєднання Англії, Данії та Ірландії (необхідна підготовча робота для проведення спільних переговорів мала розпочатися вже з 1 липня 1970 р.);
- 3) поглиблення європейського інтеграційного процесу, що передбачало перехід до економічного та монетарного союзу, інтенсифікацію співробітництва в галузі наукових досліджень та промисловості, проведення реформ у Європейському соціальному фонді [9].

Згідно з рішеннями саміту в Гаазі, з 1 січня 1973 р. членами ЄЕС стали Англія, Данія та Ірландія. У жовтні 1972 р. на саміті в Парижі країни ЄЕС приймають широку програму спільних дій по поглибленню інтеграційних процесів: утворення економічного та монетарного союзу не пізніше кінця 1980 року; утворення фондів регіонального розвитку; активізація соціальних програм; формування наукової, технологічної та індустріальної політики; вироблення спільної енергетичної політики; формування спільної позиції на майбутніх переговорах в рамках ГАТТ (раунд Ніксона); формування до кінця десятиріччя політичного союзу.

Більша частина цих планів і, особливо, терміни їх виконання так і залишилися на папері. Нафтова, монетарна та сільськогосподарська кризи, що охопили світову економіку в період з 1973 по 1984 рр., не тільки перешкодили виконанню окреслених завдань, але й поставили Європейське співтовариство перед необхідністю переглянути деякі із них:

- нафтові кризи (перша – осінь 1973 р.; друга – 1979-1981 рр.) призвели до чотириократного підвищення цін та довели їх на світлу арабську нафту до 34 \$ за барель, що практично змусило країни ЄЕС відмовитися від проведення Спільної енергетичної політики;

- нестабільність та коливання американського долара призвели до краху 8 січня 1976 р. Бреттон-Вудської монетарної системи. Це, у свою чергу, сприяло кризі європейської монетарної системи, впровадженій ЄЕС у квітні 1972 р., яка мала стати першим кроком до утворення монетарного союзу. Врахувавши попередні невдачі, Європейська рада на своєму засіданні в Бремені (6-7 липня 1978 р.) схвалює франко-німецьку ініціативу щодо формування Європейської валютної системи (ЄВС), яка невдовзі розпочала свою роботу (з 13 березня 1979 р.) і одним із елементів передбачала утворення Єдиної європейської валюти;
- зростання цін на зернові культури та перетворення ЄЕС з 1981 р. в чистого їх експортера призвело до загострення конкурентної боротьби із США.

Світова криза викликала значні труднощі в економіці країн Європейського співтовариства. Середньорічні темпи промислового виробництва впали з + 5,1 % у середині 60-х років до – 1,6 % у 1982 р. Рівень безробіття виріс з 3 % у 1973 р. до 10 % у 1984 р. Інфляція досягла двозначних цифр у періоди нафтових криз. Значно зріс дефіцит торговельного балансу.

У цих умовах країни ЄЕС активізують політичне співробітництво. На саміті в Копенгагені (14-15 грудня 1973 р.) ЄЕС приймає “Декларацію європейської ідентичності”, яка передбачає можливість екстрених зустрічей на вищому рівні. За ініціативою президента Франції В.Ж. д’Естена на саміті в Парижі (9-10 грудня 1974 р.) приймається рішення про утворення Європейської ради (ЄР), у рамках якої мають проходити регулярні зустрічі на вищому рівні країн ЄЕС та прийматися найбільш важливі рішення з економічних та політичних питань. Саме Європейською радою були узгоджені питання проведення прямих виборів до Європейського парламенту (Рим, грудень 1975 р. та Брюссель, липень 1976 р.); утворення ЄВС (Копенгаген, квітень, Бремен, липень та Брюссель, грудень 1978 р.); встановлення бар’єрів по імпорту нафти (Страсбург, червень 1979 р.); врегулювання англійської частки в бюджеті ЄЕС (Фонтенбло, червень 1984 р.) [10].

6 січня 1976 р. була видана доповідь прем’єр-міністра Бельгії Лео Тіндерманса, у якій він пропонував основні можливі заходи щодо утворення Європейського союзу, зокрема: поглиблення спільної структурної політики за рахунок збільшення повноважень Комісії та Парламенту; формування економічного та монетарного союзу; проведення спільної зовнішньої політики та політики безпеки (ЗППБ). Розуміючи всі проблеми, що можуть виникнути, особливо в

останньому питанні (Ірландія не є членом НАТО чи ЗЄС, Данія не є членом ЗЄС, Франція вийшла із воєнної організації НАТО), Л. Тіндерманс запропонував поділити країни ЄЕС на ті, що можуть відразу ж перейти до політичної та монетарної інтеграції, та на ті, що не можуть цього зробити. Занадто сміливі на той час федералістські пропозиції Л. Тіндерманса викликали активний протест Італії та Англії. Щоб хоч якось вирішити проблему політичного союзу, міністри закордонних справ ФРН та Італії Г.Д. Геншер та Е. Коломбо висунули в Парламенті проект Європейського Акту (18 листопада 1981 р.), котрий було прийнято після тривалого обговорення у 1986 р. У свою чергу, Ф. Міттеран висунув пропозицію заснувати спеціалізовані Агенції, що фінансувалися б зацікавленими країнами-членами і сприяли б розвитку тих напрямків спільної політики, у яких вони зацікавлені (енергетика, промисловість, навколишнє середовище). Фактично це була концепція міжурядового співробітництва, що отримала назву “карткова Європа”.

Таким чином, практично протягом сімнадцяти років з моменту проведення саміту в Гаазі в грудні 1969 р. Європейське співтовариство розглядало суперечливі за характером та змістом проекти, які так і не змогли наблизити його до реального політичного союзу. Проте, незважаючи на ці труднощі, загальні результати європейського інтеграційного процесу за повоєнний період були досить значними. Країни Європи у достатньо короткий термін не тільки відновили свій економічний потенціал, а й перетворилися на впливовий центр сили, який поряд із США та СРСР намагався сформулювати та проводити самостійну зовнішню політику, що відображала б спільні європейські інтереси та цінності.

Реальним кроком до політичного об'єднання Європи стало підписання Маастрихтського (1992 р.) та Амстердамського договорів (1997 р.). Власне за Маастрихтською угодою і було створено Європейський Союз (ЄС). У документі визначено такі ключові аспекти, на яких повинен триматися ЄС: економічна інтеграція; співпраця у сфері правосуддя та внутрішніх справ; спільна зовнішня політика і політика безпеки, з обов'язковим схваленням Радою Міністрів, якій у такий спосіб відводилася ключова роль [11]. Маастрихтський договір заснував інститут європейського громадянства; у регіональному вимірі запровадив нову інституційну структуру – Комітет регіонів, а також бюро Омбудсмена, котре отримало повноваження приймати скарги від громадян, які постраждали від протиправних дій інституційних структур та уповноважених осіб ЄС. В організаційному плані документ розвинув

деякі тенденції, закладені в Єдиному Європейському акті. Зокрема, голосування кваліфікованою більшістю отримало подальше поширення у галузі захисту прав споживачів, охорони здоров'я, освіти та деяких питаннях охорони навколишнього середовища [12]. Маастрихтський договір передбачав розширення повноважень головних інститутів Європейського Союзу – Ради Міністрів, Європейського парламенту, Судової та Фінансової палати.

Новим етапом інституційних змін у Європі стало підписання Амстердамського договору. Документ суттєво розширив процедуру спільного прийняття зовнішньополітичних рішень ЄС; зміцнив роль Європарламенту та Європейського Суду. Зокрема, Європейський парламент отримав додаткові повноваження у процесі призначення Голови Єврокомісії, а Євросуд – у галузі розв'язання справ внутрішньополітичного характеру [13]. Амстердамська угода приділила значну увагу зміцненню механізму спільної оборонної політики й політики безпеки, зокрема, підвищила роль ЄС у цій сфері. Положення про спільну політику у галузі зовнішніх зносин, безпеки та оборони були покликані підвищити роль ЄС як єдиного актора на міжнародній арені. Основними з них можна визначити такі: забезпечення спільної, послідовної зовнішньої політики ЄС, зміцнення безпеки і забезпечення стабільності на зовнішніх кордонах Союзу. У документі було визначено механізм функціонування спільної європейської політики у галузі безпеки та оборони. Він полягає у такому: двічі на рік Європейська рада визначає пріоритети і встановлює спільні напрями для зовнішньополітичної діяльності країн-членів ЄС, у тому числі у сфері безпеки та оборони; міністри закордонних справ країн-членів ЄС та верховний комісар Єврокомісії проводять щомісячні зустрічі, на яких приймають рішення у галузі спільної політики з безпеки та оборони; щотижнево засідає Комітет з постійних представників, до якого входять послы держав-членів ЄС і представник Єврокомісії для обговорення поточних проблем у галузі спільної політики, політики безпеки та оборони; двічі на місяць політичний комітет Єврокомісії проводить моніторинг з проблем у галузі безпеки та оборони; щоденно збиранням інформації займається Мережа уповноважених Єврокомісією кореспондентів [14].

Амстердамський договір дозволив використовувати принцип “конструктивного утримання” при прийнятті рішень з оборонних питань. Останній означає, що будь-яка країна може утриматися при прийнятті рішення, проте не буде наполягати на його зміні чи невиконанні.

Таким чином, у ХХ столітті чітко окреслилися дві альтернативні моделі “європобудівництва”: федералістська та конфедералістська.

Найбільшими прихильниками першої виявилися Франція, Німеччина, Італія, країни Бенілюксу, другої, відповідно Великобританія, Данія. Хоча у цьому контексті варто зазначити, що позиції країн у процесі формування “об’єднаної Європи” не завжди були послідовними. Зокрема, Франція у міжвоєнний період та період ІV республіки стояла на інтернаціоналістських засадах формування інтеграційних процесів у Європі, при цьому атлантизм розглядався нею як невід’ємна складова “європеїзму”. Однак, вже після приходу до влади Ш. де Голля ситуація змінюється, принцип відродження “національної величі” стає домінуючим у зовнішній політиці держави, країна також робить спробу реалізувати незалежний від США зовнішньополітичний курс. І ця тенденція спостерігається аж до першого терміну президентства Ф. Міттерана, зокрема, до відомої Вільямсберзької зустрічі. Але вже у другому періоді свого перебування на посаді президента Франції Ф. Міттеран трансформує зовнішню політику у бік принципів “голлізму”. Останні також відбулися у висунутому Ж. Шираком проєкті багатополюсного світу. Інший учасник європейського інтеграційного процесу – Великобританія, відстоюючи у цілому реалістичну модель об’єднання Європи у межах ЄЕС, тим не менш, зробила спробу піти шляхом альтернативного блокоформування у межах Європейської асоціації вільної торгівлі (1960 р.), проте не досягла особливих результатів на даному напрямку. Це стосується Данії, Португалії, Ірландії тощо.

У межах становлення європейських інтеграційних процесів у ХХ столітті відпрацьовувалися й різні стратегії об’єднання Європи: “економічне через політичне”, “політичне через економічне”, “економічне та політичне”. У цілому перша активно реалізовувалася у 50-70-х рр., хоча були й інші спроби переформатувати концепт інтеграції (зокрема, у межах плану Р. Плевена), друга відпрацьовувалася з 1981 до 1992, третя бере свій початок з укладання Маастрихтського договору. Однак, самий Маастрихтський та більше Амстердамський договори винесли на порядок денний “європейського будівництва” нові акценти: “поглиблення чи розширення”, “неолібералізм” чи “соціальний оптимум” у європейській економіці. Тож, кінець ХХ століття як відкрив нові горизонти для Європейського Союзу, так і поставив перед необхідністю вибору нової альтернативи. Який би шлях не було обрано, головним завданням залишається “вписати” європейські традиції у контури нового світового порядку з його перспективами та викликами.

1. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М., 1993. 2. Рудяков П. Сучасні європейські інтеграційні проекти: мотиви, моделі, ризики, регіональний та глобальний контекст // Політична думка. – 2002. – № 2-3. – С. 91. 3. Там само. – С. 92. 4. Міжнародні відносини і зовнішня політика (1945-1970-ті рр.): підручник / За ред. В.А. Манжолі, М. Білоусова, Л. Гайдукова. – К., 1996. – С. 283. 5. Майданик О.О. Співпраця України та ЄС: сучасний етап і перспективи // Наукові записи. – Т. 19: Спеціальний випуск. У 2 ч. Частина 1. – К.: Академія, 2001. – С. 266-268. 6. Там само. – С. 268. 7. Рудяков П. Сучасні європейські інтеграційні проекти: мотиви, моделі, ризики, регіональний та глобальний контекст // Політична думка. – 2002. – № 2-3. – С. 99-102. 8. Европейское оборонное сотрудничество. – М., 2004. – 71 с. 9. Рудяков П. Сучасні європейські інтеграційні проекти: мотиви, моделі, ризики, регіональний та глобальний контекст // Політична думка. – 2002. – № 2-3. – С. 102-107. 10. Тарасюк Б. Проблеми на шляху Євроатлантичної інтеграції: погляд України на ЄС // Економічний часопис. – 2003. – № 9. – С. 17-18. 11. Словник-довідник Європейського Союзу / Ред. Ю. Марченко. – К., 2001. – С. 99. 12. Стрежнева М. Особенности институционального развития ЕС // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 3. – С. 22. 13. Там само. – С. 23. 14. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування та етапи становлення: Навч. посібник. – К., 2001. – С. 283.